

TIVA DESTAN VE MASALLARININ ARAŞTIRILMASINDA TÜR SORUNU

Genre Problem within Tiva Epic and Folk Tales Research

Doç. Dr. Mehmet AÇA*

ÖZET

Türk topluluklarının sözlü edebiyatlarının araştırılmasında karşılaşılan önemli sorunlardan birisi, tür sorunudur. Bu yazıda, önce, Tiva Türklerinin destan ve masallarıyla ilgili araştırmalarda karşılaşılan tür sorunu ele alınmış, ardından da bu sorunun çözümüyle ilgili görüşlerimiz aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Güney Sibiryası, Tıva, masal, destan, tür

ABSTRACT

One of the important problems on studies of oral literatures of Turkish communities is genre problem. In this article, firstly, genre problem within Tiva epic and folk tales research was discussed. After that, our opinions relevant to solution of this problem were declared.

Key Words

South Siberia, Tuva, folk tale, epic, genre

1990'ların başından itibaren Türkistan, İdil-Ural ve Sibiryası saharlarına da yönelmeye başlayan Türkiyeli halk edebiyatı araştırmacıları, geçen sürede zarfında zikredilen bölgelerde yaşayan Türk topluluklarının sözlü edebiyat geleneklerinin öğrenilmesi ve araştırılması yolunda önemli adımlar atmışlardır. Atılan bu adımlar, Türkiyeli araştırmacıların 1990'lara kadar büyük oranda yabancı oldukları sözlü edebiyat geleneklerinin, eskisine nazaran daha iyi bir şekilde öğrenilmesini sağlamıştır. Bu sayede, Türk halk edebiyatı araştırmaları, yeni bakış açılarına kavuşmuş, çözülemeyen kimi problemler çözülebilmüş, öğrenme ve araştırma girişimleri sonucunda ortaya yeni yeni problemler çıkmıştır. Türkiyeli halk edebiyatı araştırmacıları, henüz yolun başında olmalarına rağmen, zikredilen bölgelerde yaşayan Türk gruplarının sözlü geleneklerine ait verileri kısmen de olsa Türkiye Türkçesine aktarmış, bu verileri karşılaştırmalı çalışmalarda kullanabilmiştir. Henüz zikredilen top-

lulukların sözlü edebiyat geleneklerini öğrenme aşamasında olan Türkiyeli halk edebiyatı araştırmacıları, metin aktarımı ve sözlü geleneklerin (özellikle de âşık-lık, destancılık ve masalcılık geleneklerinin) araştırılması konularında hayli mesafe almalarına rağmen, metinlerin Türkiye Türkçesine kazandırılması ve geleneklerin karşılaştırmalı bir şekilde araştırılıp incelenmesi yolunda yaşanan gecikmeyi telâfi edebilmek için çok daha fazla çalışmak ve üretmek durumundadırlar.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Türkiye Türkçesine kazandırılan metinler, öğrenilen gelenekler ve yapılan karşılaştırmalı çalışmalar, çeşitli problemlerin çözümlenmesine katkıda bulunmakla birlikte, Türkiyeli araştırmacılar açısından yeni yeni problemlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kavram, adlandırma, tür ve sınıflandırma gibi konularda yaşanan problemlerin çözümü de zikredilen Türk topluluklarının sözlü edebiyat gelenekleriyle bu geleneklerin ortaya

* Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

koyduğu ürünleri tam anlamıyla öğrenmekten ve bunlar arasında sağlıklı karşılaştırmalar yapmaktan geçmektedir.

Biz de yukarıda ifade edilen görüşler çerçevesinde, Tıva Türklerinin destan ve masallarına yönelik çalışmalarımız sırasında karşılaştığımız tür ve adlandırma ile ilgili sorunlara temas edecek ve bu husustaki görüşlerimizi alanın uzmanlarıyla paylaşmaya çalışacağız.

2000'li yılların başına kadar Türkiyeli araştırmacılarca hakkında çok az bilgiye sahip olunan Tıva Türklerinin sözlü edebiyat geleneği, tarafımızca kaleme alınan bazı makale ve bildirilerle¹ Prof. Dr. Metin Ergun ile birlikte hazırladığımız Tıva kahramanlık destanlarıyla ilgili iki ciltlik kitap² sayesinde, Türkiyeli araştırmacılar tarafından geçmişe nazaran daha iyi bilinir bir noktaya gelmiştir.

Tıva sözlü edebiyat geleneğini öğrenme ve araştırma çalışmalarımız, bu geleneğin yaratıcılarını/aktarıcılarını, icra biçimlerini, metinleri ve anlatım zamanı ile anlatım ortamını biçimlendiren inanışları kapsamıştır. Tıva sözlü edebiyat geleneğine yönelik ilk çalışmalarımız, Türkiyeli araştırmacıları bu gelenekten haberdar etmeyi, geleneğin dikkat çekici özelliklerini metin örnekleriyle birlikte ortaya koymayı amaçlamıştır. Tıva sözlü geleneği hakkında neredeyse yok denilecek kadar az bilgiye sahip olan Türkiyeli araştırmacıların dikkatlerini bu küçük Türk topluluğunun sözlü ürünlerine çekmeye çalışan ilk çalışmalarımızı, destancılık ve masalcılık geleneklerine yönelik daha kapsamlı çalışmalar takip etmiştir. Tıva sözlü edebiyat geleneğini anlatıcı, dinleyici, icra, metin ve inanış-düşünüş kalıpları bağlamlarında öğrenip araştırdıkça Türkiyeli araştırmacıları, kendilerini ciddi anlamda meşgul edebilecek çeşitli sorunların beklediğini fark ettik. Bizi ve diğer araştırmacıları zorlayabilecek sorunların başında da kimi anlatıların hangi tür kapsamında ele alınıp inceleneceği gelmektedir. Tıva masal ve destancılık geleneklerine yönelik çalış-

malarımız ilerledikçe bizi kavram, tür ve sınıflandırma konularında ciddi sorunların beklemekte olduğunu ve bu sorunların çözümünün de sözü geçen geleneğin icracıları, icra biçimleri ve metinleri hakkında tam anlamıyla bilgi sahibi olmaktan, zaman zaman ezberi bozmaktan geçtiğini anladık. Dikkatimiz çeken bir diğer husus da, Tıva sözlü geleneği araştırmalarında karşılaşılan pek çok sorunun Güney Sibirya sahasında yaşayan diğer Türk toplulukları (Altay, Hakas, Şor) için de söz konusu olduğudur.

Tıva masal ve destancılık gelenekleri araştırmalarında karşılaşılan sorunların başında kavram, tür ve sınıflandırma gelmektedir.³ Bu noktada, öncelikle, bu bölgede destan ve masal olarak nitelendirilen metinlerle bunları anlatanların günümüze kadar hangi kavramlarla adlandırıldığına bakmamız gerekecektir. Tıva Türklerinde, tıpkı diğer bazı Türk topluluklarında da olduğu üzere, destan ve masal metinlerini isimlendirmek için aynı terim, yani, "tool" terimi kullanılmaktadır.⁴ Destan ve masal anlatanların her ikisini de "toolçu" diye isimlendiren Tıva sözlü geleneğinde, destanı masallardan ayırabilmek için "maadrlıg tool" terimi kullanılmıştır. Fakat, bu tür bir adlandırma, derlenen anlatı metinlerinin hangi türe dâhil edilerek yayımlanacağı ve inceleneceği konusunda yaşanan tereddütü bütünyle ortadan kaldıramamıştır. Pek çok araştırmacı tarafından "maadrlıg tool" (kahramanlık destanı) başlığı altında yayımlanıp incelenen bazı metinlerin ("Hayındırınmay Bagay-ool", vd.), yine bir kısım araştırmacı tarafından "mögelig tool"⁵ (kahramanlık masalı) diye adlandırılarak masal türü içerisine dâhil edildiği görülmektedir.⁶

Tıva sözlü geleneğine ait doğrudan destan ve masal türleri içine dâhil edilebilecek yüzlerce metin vardır ve bu metinlerin hangi türe dâhil edilmesi gerektiğinde tereddüt yaşanmaktadır. Sorun, bazı metinlerin konu, biçim ve hacim bağlamlarında bu masaldır, şu

destandır diyebileceğimiz net özellikler arz etmemesinden kaynaklanmaktadır. İşte bu noktada Z. B. Samdan'ın 1994'te "Pamyatniki Fol'klora Narodov Sibiri i Dal'nego Vostoka" serisinden yayımlanan **Tuvinskie Narodne Skazki** (Novosibirsk 1994) adlı kitabın girişinde kaleme aldığı "Mir Tuvinskoy Skazki" başlıklı yazısında yer alan şu cümlelerini olduğu gibi aktarma ihtiyacı hâsıl olmaktadır: "*Destan mı, masal mı olduğu belirlenemeyen ve konuları kahraman ile onun atı olan pek çok küçük hikâye vardır. Bu yüzden enstitümüz (Tıva Dil, Edebiyat ve Tarih Araştırmaları Enstitüsü) arşivindeki 150'yi aşkın metin ara tür olarak adlandırılmaktadır*" (Samdan 1994: 18). Aynı Samdan, halk arasında kahramanlık konulu masallarla kahramanlık destanlarının birbirinden farksız görüldüğüne, bu yüzden de kahramanlık konulu masallara bilimsel anlamda bir isim verilmediğine dikkat çekerek bu tür metinleri "mögelig⁷ tool" olarak adlandırıldığını da yazmıştır (Samdan 1994: 14). Samdan, aynı yazısında, şartlı bir şekilde "mögelig tool" adını verdiği bu tür metinlerin genel özellikleri hakkında, özellikle de "Hayındırınmay Bagay-ool"⁸ adlı metinden yola çıkarak bazı tespitlerde bulunmuştur. Samdan'ın "Hayındırınmay Bagay-ool" ve bunun gibi epik çizgiler içeren anlatılardan yola çıkarak yaptığı bazı tespitleri, şu şekilde madde halinde aktarmak mümkündür:

a. "Kahramanlık masalı" (mögelig tool), Tıva folklorunun en ilginç ürünüdür. Halk arasındaki "kahramanlık masalları"nın "kahramanlık destanları"ndan hiçbir farkı yoktur ve bu nedenle bu metinlere bilimsel olarak hiçbir ad verilmemiştir.

b. Bu tür metinler, şartlı olarak "mögelig tool" (kahramanlık masalı) olarak adlandırılmıştır. Kahramanlık masalları, masalsı ve epik çizgileri içermektedir.

c. Bu kahramanlık masallarının incelenmesi henüz başlangıç noktasındadır.

Hayındırınmay, Han-Hülük ve Tevene-Möge gibi kahramanlar hakkındaki masallar incelenmiştir. "Hayındırınmay Bagay-ool" masalının içeriği büyümlü nesne ve varlıklarla doludur. Örneğin, gençliği getiren bödeneyi (bildircim), iyiliği koruyan müthiş zırhlı elbiseyi, doksan dokuz yıllık mesafedeki yukarı dünyanın doksan dokuzuncu katından Aldın-Daıngına'yı bulması, vs. Masaldaki karakterlerin sıralanma şekilleri de tipiktir. Yani, despot hanın karşısına yaşlı ve yoksul adamla kadının oğlu çıkmaktadır.

ç. Böyle büyümlü masalarda, olağanüstü karakterlere rastlanmaktadır. Güçlü pehlivan Hüler'in kulakları çok hassastır, Süder-Möge atılan okları havada yakalar, Davın-Han ateş püskürtür. Karakterlerin sık sık şekil değiştirmesi de bu tür masal tiplerinin genel özelliklerindedir. Bu karakterler, büyük ölçüde, baş kahramanın yardımcı kardeşidir. Anlatım sırasında da ak sakallı öğüt veren yaşlı adam ortaya çıkar. Aynı zamanda Hayındırınmay da kahraman-pehlivan tipini temsil etmektedir. Örneğin, gökyüzüne değip gelebilmektedir. Bütün olarak, "Hayındırınmay Bagay-ool", çok planlı anlatıma sahip, masal ve kahramanî-epik epizotları içeren bir masaldır. Bu durum, özellikle de ikinci bölüm için geçerlidir. Olağanüstü doğum, ad verme, kahramanın atı ve Aldın-Daıngına ile ilişkileri, kız almak için yarışma, alınacak kız için kalın verme gibi motifler, bu masalı, kahramanlık destanlarına yaklaştırmaktadır.

d. Kahramanlık masalları, derleyiciler tarafından büyük oranda nesir şekilde yazılmaktaydı. Fakat, buna rağmen, masalarda ritm görülmektedir. Ayrıca, masallar, gramatik tipleri ve sentaktik ilişkileri benzer olan parçalar halinde oluşmaktadır. Bunlar da geleneksel destanın özelliğidir. Bu nedenle, masal ("Hayındırınmay Bagay-ool") şiir şeklinde verilmiştir. (Samdan 1994: 14-17)

Tıva sözlü geleneğine ait bazı kah-

ramanlık konulu nesir anlatıların destan ve masal türlerine dâhil edilmesi hususunda yaşanan tedirginlik ve kargaşaya Tıva destancılık geleneğinin önde gelen araştırmacılarından L. V. Grebnev de temas etmiş ve Samdan'dan daha farklı bir görüş ileri sürmüştür. Grebnev, ileri sürdüğü görüşlerini bir diğer araştırmacı A. S. Toguy-ool'un aynı doğrultudaki görüşleriyle de desteklemiştir:

“Tıva Dil, Edebiyat ve Tarih Araştırmaları Enstitüsü'nün arşivinde bulunan kahramanlık destanlarının metinleri, anlatım ya da derleme sırasında genelde mensur olarak yazıya geçirilmiştir. Bu yüzden okuduklarında sanki bir masal metni okunuyormuş gibi gelebilir. Oysa, bu doğru değildir. A. S. Toguy-ool, bu konu hakkında şunları yazmaktadır: “Tıva folklorunda saygın bir yere sahip olan kahramanlık destanları, bazı araştırmacılar tarafından kahramanlık masalı olarak görülmektedir. Bu doğru değildir; çünkü, bu destanlar manzumdurlar ve her zaman ırlanırdı. Ayrıca, bu metinler kendilerine has motiflere sahiptirler. Sadece bazıları son zamanlarda manzumluk ve ezgilik özelliklerini yitirmişlerdir (A. S. Toguy-ool, “Opıt İssledevoniya Tuvinskogo Stihoslojeniya”, **Uçeme Zapiski TNİİYALİ**, 1. s., Kızıl 1953, 94). Anlatıcı ya da destancılar, bugün de destanların eski anlatılış tarzını yitirmişlerdir. Bunları dinlerken (“ırlap ıdar” ya da “alğanıp ıdar”) destanın belirli ritmik yapısını ve şiirlik yapısının unsurlarını çıkarmak mümkündür.” (Grebnev 1960: 38)

Alıntılardan da anlaşılacağı üzere, Tıva destan ve masalları üzerinde son derece önemli araştırmaları olan Grebnev ve Samdan, gönül rahatlığıyla destandır ya da masalıdır diyemeyeceğimiz anlatı metinleri üzerinde birbirinden farklı iki ayrı görüş ileri sürmüştür. Tıva destancılık geleneği üzerine çok önemli çalışmalara imza atan Grebnev, tıpkı A. S. Toguy-ool gibi, kimi kahramanlık destanlarının anlatım ve yazım aşamasında

nesre dönüştürüldükleri için okuduklarında masal metni gibi algılanabileceklerini; fakat, bütün bunlara rağmen, barındırdıkları kendilerine has motifleri ve nazmı çağrıştıran nesirlik özelliklerinin onları destan olmaktan çıkarmayacağını söylemektedir. Toguy-ool ile Grebnev'e göre, destan metinlerinin sadece bazıları, son zamanlarda manzumluk ve ezgilik özelliklerini yitirmişlerdir. Bunları kahramanlık masalı olarak nitelendirmek doğru değildir. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, bazı destanların manzumluk ve ezgilik özelliklerini kaybetmeleri, doğrudan anlatıcılarla metni yazıya geçirenlere bağlı bir durum olarak algılanmıştır. Bu da zayıflayan geleneği, acemi anlatıcıyı, destandan çok masal anlatan anlatıcıyı, manzum metni nesre çevirip kısaltarak yazan derleyiciyi gündeme getirmektedir.

Acaba Tıva sözlü edebiyatı araştırmalarının üç önemli ismi, Toguy-ool, Grebnev ve Samdan'ın ileri sürdüğü görüşlerdeki ortak noktalar nelerdir? Bu ortak noktaların tespitinin, tür sorunu yaşatan metinlerin hangi türe dâhil edileceğinin tespitinde bize bir yardımcı olabilir mi? Bizce, denemekte yarar vardır.

Öncelikle, dikkatlerimizi, bu tür metinleri “mögelig tool” terimi altında toplanan Samdan'ın şu cümlelerine yoğunlaştıralım:

“Destan mı, masal mı olduğu belirlenemeyen ve konuları kahraman ile onun atı olan pek çok küçük hikâye vardır.”

“Kahramanlık masalları masalsı ve epik çizgileri içermektedir.”

“Anlatım sırasında da ak sakallı öğüt veren yaşlı adam ortaya çıkar. Aynı zamanda Hayındırınmay da kahraman-pehlivan tipini temsil etmektedir. Örneğin, gökyüzüne değip gelebilmektedir. Bütün olarak, “Hayındırınmay Bagay-ool”, çok planlı anlatıma sahip, masal ve kahramanî-epik epizotları içeren bir masalıdır. Bu durum, özellikle de ikinci bölüm için geçerlidir. Olağanüstü doğum, ad verme, kahramanın atı ve Al-

dın-Daŋına ile ilişkileri, kız almak için yarışma, alınacak kız için kalın verme gibi motifler, bu masalı, kahramanlık destanlarına yaklaştırmaktadır.”

“Kahramanlık masalları, derleyiciler tarafından büyük oranda nesir şekilde yazılmaktaydı. Fakat, buna rağmen, masalarda ritim görülmektedir. Ayrıca, masallar, gramatik tipleri ve sentaktik ilişkileri benzer olan parçalar halinde oluşmaktadır. Bunlar da geleneksel destanın özelliğidir. Bu nedenle, masal (“Hayındırınmay Bagay-ool”) şiir şeklindeki verilmiştir.”

Samdan’ın bu cümlelerinden sonra, bir de Toguy-ool ile Grebnev tarafından sarf edilen şu cümlelere dikkat çekelim:

“Tıva Dil, Edebiyat ve Tarih Araştırmaları Enstitüsü’nün arşivinde bulunan kahramanlık destanlarının metinleri, anlatım ya da derleme sırasında genelde mensur olarak yazıya geçirilmiştir.”

“Tıva folklorunda saygın bir yere sahip olan kahramanlık destanları, bazı araştırmacılar tarafından kahramanlık masalı olarak görülmektedir. Bu doğru değildir; çünkü, bu destanlar manzumdurlar ve her zaman ırlanırdı. Ayrıca, bu metinler kendilerine has motiflere sahiptirler. Sadece bazıları son zamanlarda manzumluk ve ezgiye özelliklerini yitirmişlerdir.”

“Anlatıcı ya da destancılar bugün de destanların eski anlatılış tarzını yitirmemişlerdir. Bunları dinlerken (“ırlap ıdar” ya da “alğanıp ıdar”) destanın belirli ritmik yapısını ve şiirlik yapısının unsurlarını çıkarmak mümkündür.”

Nedir bu cümlelerdeki ortak noktalar?

a) Tür sorunu yaşatan metinlerin çoğu, özellikle de “Hayındırınmay Bagay-ool” gibileri, epik karaktere sahiptirler ve yoğun bir şekilde destan motifleri içermektedirler. Bu tür anlatılarda yer alan tiplerin çoğu kahraman/pehlivan tipini temsil etmektedir.

b) Derleyiciler tarafından nesir olarak yazıya geçirilip de Samdan tarafın-

dan şiir biçiminde yayımlanan “Hayındırınmay Bagay-ool” (tamı tamına 3470 dize, 87 kitap sayfası), çok planlı anlatıma sahip, masal ve kahramanlık epizotları içeren bir metindir. Metinde yer alan olağanüstü doğum, ad verme, kahramanın atı ve Aldın-Daŋına ile ilişkileri, kız almak için yarışma, alınacak kız için kalın verme gibi motifler, bu metni, kahramanlık destanlarına yaklaştırmaktadır.

c) Bu tür metinler, derleyiciler tarafından büyük oranda nesir olarak yazıya geçirilmişlerdir. Bir kısmı da anlatıcılar tarafından nesir olarak anlatılmışlardır.

ç) Nesir olarak yazıya geçirilen metinlerin çoğunda ritmik yapı söz konusudur. Bu yapı, daha çok metinlerin anlatımı sırasında kendisini göstermektedir. Ayrıca, bu tür metinler, morfolojik (şekil bilgisi) ve sentaktik (söz dizimi) özellikleri benzer olan parçalardan oluşmaktadır. Bunlar da geleneksel destanın özelliğidir.

Bu üç araştırmacının ileri sürdüğü görüşlerdeki ortak noktaların tespitinden sonra bir de Taube’nin Tıva Türklerinden derleyip de Rus dilinde yayımladığı “bogatırskaya skazka”lara göz atmak gerekecektir. Acaba Taube tarafından yayımlanan bu “kahramanlık masalları” biçimsel olarak ne gibi özellikler arz etmektedir?

Taube tarafından derlenip de Rus dilinde yayımlanan “kahramanlık masalları”nın hacmi 3 ile 30 sayfa arasında değişmektedir. Müstakil bir biçimde yayımlanan manzum masal girişleriyle (4. ve 16. metinler) Altay’a övgüyü içeren 26 dizelelik bir metnin dışında, metinlerin hemen tamamı nesir biçimindedir. Nesirlik özellik arz eden bazı metinler içerisinde manzumelere de yer verildiği görülmektedir. Örneğin, “Bögen Sagan Toolay” (Taube 1994: 70-88) adlı 20 sayfalık metinde, uzunlukları 5 ile 12 dize arasında değişen 4 manzum parça yer almıştır. Zikredilen “kahramanlık masalı”nın bir varyantının 1990 yılında 87 sayfalık bir

manzume halinde “maadrlıg tool” başlığı altında yayımlandığını burada özellikle belirtmek gerekmektedir.⁹

Taube'nin kitabında yer alan “bogatırskaya skazka”ların biçimsel özelliklerinden bu şekilde söz ettikten sonra, son olarak 1972 yılında O. K. Ç. Darıma tarafından yayıma hazırlanan **Demir-Şilgi Attıg Tevene-Möge. Tıva Tooldar** (Kızıl 1972) adlı kitapta yer alan “Demir-Şilgi Attıg Tevene-Möge” (s. 3-57), “Arzılañ-Kara Attıg Hunan-Kara” (s. 58-115), “Boralday-Mergen” (s. 116-144) adlı kahramanlık konulu nesir “tool”lar üzerinde kısaca durulacak ve içerik ve biçim özellikleri hakkında kısa bilgiler verilecektir.

Kitapta yer alan ve O. Ç. Çançı-Höö tarafından anlatılan “tool”lar, konularına göre sınıflandırılmamıştır. Eserde, “Arganıñ Ak Kodanı” gibi sıradan ya da komik masalların (distinguçek bolgaş baştak tooldar) yanı sıra “Ösküs-ool” gibi sihirli masallar (huulgaazın tooldar) da yer almıştır. “Demir-Şilgi Attıg Tevene-Möge”, “Arzılañ-Kara Attıg Hunan-Kara” ve “Boralday-Mergen”in hacim, konu ve motif özelliklerine bakıldığında kahramanlık konulu anlatılar olduğu görülmektedir. 28 ile 54 sayfa arasında değişen bu anlatılar, bütünüyle mensurdurlar ve Samdan'ın “mögelig tool” tanımlamasına uygun düşmektedirler.

Buraya kadar aktarılan görüşlerle yapılan tespitlerden ne gibi sonuçlar çıkarılabilir? Bunları, şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) Tıva sözlü geleneğinde, gerçekten de konu ve biçim özellikleriyle masalla destan arasında bir yer işgal eden çok sayıda anlatı vardır. Bu tür metinleri, öyle bir çırpıda destandır ya da masaldır diye nitelendirmek mümkün gibi gözüküyor. Destanın manzum, masalın da nesir olduğu, Tıva sözlü geleneğinde destanı ve masalı anlatanın aynı anlatıcı tipi olduğu, sözlü geleneği yaşatan halkın bu tür metinler arasında ciddi anlamda bir ayırma gitmediği gerçeği göz

önünde tutulduğunda, Türkiye sahası sözlü anlatıları için geçerli olan türleri sınıflandırma rahatlığının Tıva sözlü geleneğine ait kimi anlatılar için söz konusu olmadığı görülmektedir.

b) “Mögelig tool” (kahramanlık masalı) adlandırması Kazak, Tatar ve Başkurt Türklerinin kimi masal ve masalla destan arasındaki metinlerinin adlandırılması ve sınıflandırılmasında da “batırlık ertegi”, “batırlar turındaki ekietler”, “batırlar turahındaki ekietter/tıslımlı ekietter” biçimlerinde kullanılmaktadır. Bu terimler, kahramanlık konulu mensur anlatıları isimlendirmek için kullanılmaktadır. Demek ki, Tıva Türklerinin sözlü edebiyat araştırmalarında ortaya çıkan “ara tür” ve kimi kahramanlık konulu anlatı metinlerinin masal türü içerisine dahil edilmesi sorunu, sözü geçen Türk topluluklarının sözlü edebiyat geleneklerine yönelik araştırmalarda da görülmektedir. Bu isimlendirmelerden de anlaşılacağı üzere, Türkiyeli araştırmacıları, sadece Güney Sibiry sahası anlatı metinlerinin isimlendirilmesi ve sınıflandırılması sorunu beklememektedir. Burada, zikredilen Türk topluluklarının bu tür anlatı metinlerinin isimlendirilmesindeki benzerliğin büyük oranda, Rus araştırmacıların, özellikle de V. M. Jirmunskiy'in kullandığı “bogatırskaya skazka” teriminden kaynaklanmış olduğunu da söylemekte yarar vardır.

c) Sözlü gelenek ve bu geleneğin temsilcilerinin (özellikle destan anlatıcılarının) anlatım yeteneği/ustalığı zamanla zayıflayabilmekte, manzum ve ezgili bir anlatımın yerini nesir ve ezgisiz anlatım alabilmektedir. Giderek zayıflayan gelenek, güçlü icracıları yetiştirmekte zorlanabilmekte ve anlatılar acemi ya da nesre yatkın anlatıcılar (masal anlatmakla ön plana çıkan anlatıcılar) tarafından anlatılabilmektedir. Bu da, özellikle, geçmişte usta anlatıcılar tarafından manzum ve ezgili bir şekilde anlatılan destan metinlerinin, nesre yat-

kın ve acemi anlatıcıların dilinde nesre, özellikle de masal biçimine dönüşmesine neden olabilmektedir.

ç) Tıva sözlü geleneğinde “toolçu”lar, hem destan hem de masal anlatabilen kişilerdir. Fakat, bu duruma dikkat çekerken şu hususu hiçbir zaman göz ardı etmemek gerekmektedir: Her toolçu masal anlatabilir; fakat, her “toolçu”yum diyen uzun soluklu, manzum ve ezgili bir icrayı gerektiren destanı anlatamaz. Destan anlatımı ayrı bir yetenek, ayrı bir ustalık gerektirmektedir. Daha çok nesre yatkın olan ve bu nedenle masal anlatabilen “toolçu”lar, destan anlatımı sırasında destan metinlerini ister istemez nesre kaydırabilmekte, aktardıkları metinler yazıya geçirilip okunduğunda masal görünümü arz edebilmektedir.

d) Samdan, konuları kahramanlık olan nesir anlatıları her ne kadar “mögelig tool” (kahramanlık masalı) olarak adlandırırsa da başta “Hayındırınmay Bagay-ool” olmak üzere, pek çok anlatının epik karakterde olduğunu ve içlerinde pek çok destan motifinin yer aldığı ifade etmek durumunda kalmıştır. Samdan, ritmik yapısını da göz önünde tutarak “Hayındırınmay Bagay-ool” adlı kahramanlık konulu metni manzum bir şekilde yayımlamak durumunda kalmıştır.

Sonuç olarak, bu tür anlatı metinlerini adlandırma ve belli bir türe dahil etme çabalarında, Türkiyeli araştırmacıların önüne birkaç seçenek çıkmaktadır. Bunları sırasıyla şu şekilde izah etmek mümkündür:

1. Türkiyeli araştırmacıların, büyük oranda batıdan aldıkları masal türünü tanımlama ve masal metinlerini sınıflandırma sistemine yeni bir ilave yaparak “kahramanlık masalı” terimini kullanmak ve zikredilen Türk topluluklarına ait kahramanlık konulu mensur ve ezgisiz anlatıları, masal türü içerisine dahil ederek buna göre incelemek. Burada, vaktiyle manzum ve ezgili bir şekilde anlatılan destan metinlerinin zamanla

masallaşmış olduğunu kabul etmek gerekecektir ki, bu durum hiç de yadırganacak bir şey olmasa gerek. Elbette, bu tutum, masal türünün tanımı ve içeriği hakkında bazı yeni eklemeleri de arkasından getirecektir. Bu tür bir yaklaşım, bazı Sibiryalı ve Rus araştırmacıların hem destanın hem de masalın özelliklerini içeren bir “ara tür” teklifini de akla getirecektir. Tıva sözlü geleneğini yaşatan halkın destanla masal arasında kesin çizgilerle bir ayrım yapmadığı ve bu tür metinlerin “toolçu” adı verilen tek bir anlatıcı tipi tarafından anlatılmış olduğuna dair tespitler göz önünde tutulduğunda, “ara tür” arayışlarının ilk bakışta mantıklı ve gerekli olduğu düşünülebilir.

2. İster anlatıcı ve derleyicinin tutumu sonucunda, isterse geleneğin giderek zayıflaması nedeniyle kısalıp nesre çevrilmiş olsun, bütün kahramanlık konulu anlatıları, hacimlerine ve ezgisizliklerine bakmaksızın, Türkiye sahasındaki sisteme uygun bir şekilde “destan” başlığı altına toplamak ve buna göre incelemek. Böylesi bir tutum, destanlar hakkında ifade edilen manzum ve ezgili olma özelliğini bütün destan metinlerinde aramak gibi bir sonucu getirecektir. Ayrıca, Türkistan ve Sibiryalı sahasında görülen nazım-nesir karışımı destanların yanına bir de bütünüyle nesir halde anlatılan destanları dahil etmeyi gerektirecektir. Bu da, destanın, günümüzdeki canlılık şartlarını da göz önünde tutarak yeniden tanımlanmasını ve destan metninin yeniden sınıflandırılmasını gerektirecektir.

3. Yukarıda zikredilen yaklaşımların yanı sıra, bir de nesirleşen ve ezgili özelliklerini kaybetmiş kahramanlık konulu anlatıların hacimlerine, ritmik yapılarına, destan motifleri bakımından zenginliklerine, morfolojik (şekil bilgisi) ve sentaktik (söz dizimi) özellikleri benzer olan parçalardan oluşmalarına bakılıp da oluşturulabilecek başka bir yaklaşımdan daha söz etmek mümkündür. Onu da şu şekilde izah edebiliriz:

Epik karakter arz eden, destan motifleri bakımından zengin olan, morfolojik ve sentaktik özellikleri benzer parçalardan oluşan, destan anlatımı için gerekli olan sanatsal unsurları (formülleri, epitetleri, vd.) barındıran, ritmik yapıya sahip olan, hacmi üç beş sayfadan değil de onlarca sayfadan oluşan kahramanlık konulu metinleri doğrudan “destan” terimiyle adlandırmak ve buna göre incelemek. Epik karakter arz etmeyip de daha çok masalsi-fantastik bir karakter arz eden, destan motiflerinden büyük oranda mahrum olan, daha çok masal anlatımı için gerekli olan anlatım öğeleriyle donanmış olan, hacmi en fazla 8-10 sayfaya kadar ulaşabilen kahramanlık konulu metinleri ise, eskiden daha hacimli, manzum ve ezgili bir şekilde anlatılmış olmalarına bakmaksızın, “masal” terimiyle adlandırmak ve buna göre incelemek. Örneğin Samdan’ın yeniden manzume haline getirip de yayımladığı 3470 dizeden ve 87 kitap sayfasından oluşan, epik bir karakter arz eden, masalsi-fantastik unsurların yanı sıra mitik çizgiler de içeren, destan motifleri bakımından çok zengin, morfolojik (şekil bilgisi) ve sentaktik (söz dizimi) özellikleri benzer olan parçalardan oluşan “Hayırdırınmay Bagay-ool” gibi kahramanlık konulu anlatıları, doğrudan “destan” ya da “kahramanlık destanı” (maadrlıg tool) içerisine dâhil etmek mümkündür. Kanaatimizce, bu tür bir yaklaşım, destancılık ve masalcılık geleneklerinin yukarıda zikredilen Türk toplulukları arasındaki mevcut durumunu da göz önünde tutmak anlamına gelecektir.

Bu noktada, kişisel tercihimizin, ikinci yaklaşımın bütün ağırlığına rağmen, daha çok üçüncü yaklaşımdan yana olduğunu ifade etmek isteriz. Elbette, tartışılır olmaktan uzak bir hüküm verebilmek için Tıva sözlü geleneğinin ortaya koyduğu destan ve masal türünden bütün metinlerin okunması, yukarıda zikredilen özellikler açısından tek tek incelenmesi gerekmektedir. Bu tür

bir işlemin çok daha sağlıklı bir sonuç verebilmesi, ancak, bu ürünleri ortaya çıkaran ve yaşatan sözlü kültür ortamının anlatıcı, dinleyici ve icra bağlamında geçmişten günümüze kadarki gelişim ve değişim süreci de göz önünde tutularak gözden geçirilmesi ve işe yarar tespit ve değerlendirmelerde bulunulmasıyla mümkün olabilecektir. Yukarıda da ifade edildiği üzere, ele alınan sorun, sadece Tıva sözlü geleneği için söz konusu değildir. Güney Sibiryaya, Türkistan ve İdil-Ural sahasında yaşayan diğer bazı Türk topluluklarının sözlü geleneklerinde de aynı sorunla karşılaşmaktadır. Bu da, soruna, sadece Tıva sözlü geleneği bağlamında değil de, aynı sorunun yaşandığı diğer Türk topluluklarının sözlü geleneklerini de göz önünde tutarak yaklaşmayı gerektirmektedir. Ne yazık ki, Türkiyeli araştırmacılar, Sovyetler Birliği’nin dağılmasından bu yana yaşanan bütün olumlu gelişmelere rağmen, Türk topluluklarının sözlü geleneklerine tam anlamıyla vâkıf değildirler. Bu nedenle, öncelikli iş olan bu sözlü edebiyat geleneklerinin ortaya koyduğu ürünlerin Türkiye Türkçesine kazandırılması işleminin tamamlanması, bu geleneklerin her yönüyle hem müstakil, hem de karşılaştırmalı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir.

NOTLAR

¹ Tarafımızca kaleme alınan makale ve bildiriler için bk. Aça 1999, Aça 2002a, Aça 2004a, Aça 2004b, Aça 2005a, Aça 2005b, Aça 2006.

² Türk Dünyası destancılık geleneklerini Türkiye’de en iyi bilen isim olan Metin Ergun ile birlikte hazırladığımız Tıva kahramanlık destanları konulu çalışmalar için bk. Ergun-Aça 2004, Ergun-Aça 2005.

³ Sözlü gelenekten derlenen bazı metinlerin hangi terimle adlandırılacağı ve hangi türe dahil edileceği sorunu, sadece Tıva sözlü geleneğinden derlenen metinler için söz konusu olmamıştır. Altay ve Şor sözlü geleneklerinden derlenen bazı metinlerde de aynı sorun yaşanmıştır. “V. I. Verbitskiy, G. N. Potanin ve V. M. Jirmunskiy gibi araştırmacılar, eserlerinde Altay kahramanlık destanları ya da arkaik destanlarını “skazka” (masal) ve “bogatırskaya skazka” (kahramanlık masalı) olarak vasıflandırlarlarken A. Kalaçev, A. S. Orlov ve A. L. Koptelov “bili-

na” (destan, kahramanlık hakkındaki destanlar), N. A. Baskakov ve L. P. Potapov ise “geroiçeskiy poema” (kahramanlık şiiri) olarak adlandırmışlardır. S. E. Malov, Altay destanlarını, zamanla bozulmuş, küçülmüş, kısaltılmış, parçalanmış ve sıradan masallara dönüşmüş metinler olarak görmektedir. Malov’un görüşlerini destekleyen N. K. Dmitriev de Altay efsanelerinin kahramanlık destanlarının parçaları ve destandan masala geçişin en güzel örnekleri olduğunu söylemektedir. Dmitriev’in tarihi ekol mensuplarının görüşlerine uygun düşen bu düşüncesi, L. P. Potapov tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Potapov, tıpkı A. L. Koptelov gibi, Altay efsanelerinin kahramanlık destanı olduğunu düşünmektedir. V. M. Jirmunskiy’e göre ise, Altay efsaneleri, kahramanlık destanı değil, kahramanlık masalıdır (“Bogatırskaya skazka”). Bunda da Altay kahramanlık efsanelerinin konu özelliklerini (Canavarlarla savaş, alplara mahsus dünlürlük, mitik fantezi, vs.) delil olarak ileri sürmektedir. İ. V. Puhov, Jirmunskiy’in kahramanlık destanının çeşitli özelliklerini göz önünde tutmadığını, içeriğin kahramani karakterde olmasının bu tür metinlerin kahramanlık destanı olarak değerlendirilmesinde en önemli delil olduğunu söylemektedir. Kanaatimizce, içerik kadar, bu tür bazı metinlerin derlendikleri yıllarda anlatıcılar tarafından masal formunda anlatılmış olması ve araştırmacıların incelemeler sırasında daha çok bu masal formuna sahip olan metinleri esas almaları da masal mı, efsane mi yoksa destan mı tartışmasının ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Başta G. N. Potanin, V. İ. Verbitskiy ve V. V. Radlov olmak üzere pek çok derleyicinin Altay, Tıva, Hakas, vb. Türk gruplarını mensup destanlarının anlattıkları bazı metinleri kısaltarak ve masal formuna dönüştürerek yayımladıklarını da bu çerçevede unutmamak gerekmektedir.” (Aça 2000: 12-13) Şor kahramanlık destanları üzerinde bir çalışma hazırlayan Metin Ergun, bu problemin Şor sözlü geleneğindeki yansımaları hakkında sunları yazmaktadır: “Şor destanları üzerinde araştırma yapanların zaman zaman aynı metni, farklı türler içerisinde ele alıp inceledikleri veya aynı metni farklı tür adı altında yayımladıkları görülür. Bir araştırmacının “kay çörçek” adı altında ele aldığı bir metni, bir başkası, “nıbak” veya “nartpak” adıyla adlandırabilmektedir. Bu karışıklık, diğer Sibiry Türk boylarının destanlarıyla ilgili araştırma yapanların çalışmalarında da görülür. Batı literatüründe “tale/folktale” kavramı içinde değerlendirilen masal ile “epos” terimi altında ele alınan destan/kahramanlık destanı türünü birbirinden ayıran belli özellikler vardır. Bu iki türün arasındaki en temel fark, destanın manzum, masalın ise mensur olmasıdır. Bütün dünya geleneklerindeki bu temel fark, Şor destan ve masalları için de geçerlidir. Bununla birlikte, Şor destanlarının bazıları, zamanla bozulmuş, kısaltılmış ve mensurlaştırılmıştır. Mensurlaşan bu metinler, acemi kayçıların ve esas işleri masal anlatmak olan “nıbakçı”ların ağzında, masallarla birlikte anlatılarak git gide masallaşmışlardır. Bu form değişikliğinde, kayçılık geleneğinin zayıflaması ve bozulması da etkili olmuştur. Gelenek zayıfladıkça, usulü-erkânı değişmiş, bu değişikliklerle birlikte

uzun soluklu kahramanlık destanları da bozulmuş ve konusu kahramanlık olan masallara dönüşmüştür. Bu husus, Şorların dışında Altay, Tıva, Kazak, Kırgız, Hakas vd. Türk gruplarının geleneklerinde de görülür (Destanların zamanla bozularak “kahramanlık masalı”na dönüşmesiyle ilgili olarak bkz. S. E. Malov, Predislovie, **Obraztzy Narodnoy Literatury Yakutov**, Leningrad 1929, 1). Araştırmacılar göre bu metinler, destandan masala geçişin en güzel örnekleridir. Onlara göre bunlar, yeni bir tür adı altında toplanıp değerlendirilmelidirler (N. K. Dmitriev, “Vudenie”, **Altayskiy Epos Kogutey**, Moskova-Leningrad 1935, 23-24). Bazı destan metinleri, yine geleneğin bozulması, acemi anlatıcılar vb. tesirlerle mensurlaşmamışlar, fakat, kısaltılmışlardır. Bunlar okununca, geleneksel büyük kahramanlık destanlarının parçaları veya kısaltılmış, adeta özellenmiş halleri olduğu hemen anlaşılmaktadır. Kahramanlık hikâyesi denilebilecek bu tarz metinler, Dede Korkut hikâyelerinin yapı ve muhteva özelliklerine benzerlerdir.” (Ergun 2006: 37-38)

⁴ Aynı terimin birden fazla türü karşılıklı bir şekilde kullanılması hususu, sadece Tıva Türklerinde görülen bir şey değildir. Altay Türklerinde “çörçök” (Puhov 1973: 9; Surazakov 1985: 12; Ergun 1997: 19), Hakas Türklerinde “nımah” (Baskakov-İnkjekova-Grekul 1953: 119; Maynogaşeva-Kızlasova 1990: 14-50; Ergun 1993: 23-26; Ergun 1996: 121-129), Şor Türklerinde “şörçek” ya da “nıbak” (Direnkova 1940: IX; Aça 2002b: 764-765; Ergun 2006: 23, 38), Kırgız Türklerinde “comok” (Bayhocoev-vd. 1973: 285-560; Yudahin 1988: 221; Sarıpbekov 1995: 120-121), Dobruca Türklerinde “masal” (Mahmut-Mahmut 1988: 15-253) hem destan hem de masal türünü adlandırmak için kullanılmaktadır. Destanı masaldan ayırmak için Altay Türklerinde “kay çörçök” ya da “kaylap aydar çörçök”, Hakas Türklerinde “alptığ nımah” ya da “çon nımah”, Şor Türklerinde “kay şörçek” terimleri kullanılırken Kırgız Türklerinde de masalı destandan ayırmak için “cöö comok” terimi kullanılmıştır.

⁵ Tıva Türklerinin “mögelig tool” (kahramanlık masalı) terimini Kazak, Tatar ve Başkurt bilim adamlarının masal sınıflandırmalarında da “batırlık ertegi” (Kazak), “batırlar turındaki ekiyetler/tılsımlı ekiyetler/alıplık hikayetleri” (Tatar), “batırlar turındaki ekiyetter/tılsımlı ekiyetter” (Başkurt) biçimlerinde görmek mümkündür. Tatarlarda “hikeyet” terimi, “ekiyet”e (masala) yakın; fakat, masal olmayan metinleri kastetmek amacıyla kullanılmaktadır. Terim, Rusça’daki “skazaniye”, yani “menkıbe” terimini aklı getirmektedir. Sözlün kıyası, “hikeyet” terimi, içinde manzum kısımlar barındırmakla birlikte, büyük oranda nesir den oluşan alplar hakkındaki hikâyeleri isimlendirmek için kullanılmaktadır.

⁶ “Mögelig tool” (bogatırskaya skazka) terimi, Z. B. Samdan ve Erika Taube gibi araştırmacılar tarafından kullanılmamıştır. Tıva sözlü edebiyat geleneği, özellikle de masalları üzerinde çok önemli çalışmalar yapan Alman Türkolog Erika Taube de 1994’te Moskova’da yayımlanan **Skazki i Predeniye Altayskiy Tuvintsev** adlı çalışmada 16 “tool” metnini “bogatırskaya skazki” (kahramanlık masalı,

mögelig tool) başlığı altında yayımlanmıştır. (Taube 1994: 54-184) İ. Vçeraşnyaya ve D. S. Kuular gibi araştırmacılar ise masal tasniflerinde “mögelig tool” terimine yer vermemişlerdir (Vçeraşnyaya 1953: 136-147; Kuular 1976: 47-60). Aynı durumu, A. K. Kalzan ve diğerleri tarafından 1964 yılında Kızıl’da yayımlanan **Tıva Literatürü. Dopçu Töögüzü** adlı kitapta da görmekteyiz (s. 11-13).

⁷ Araştırmacıların “kahramanlık destanları”nı adlandırırken “maadır” kelimesini, “kahramanlık masalları”nı adlandırırken de “möge” kelimesini tercih etmeleri dikkat çekici bir husustur. **Tuvinsko-Russkiy Slovar**’da (Moskva 1968) “maadır” kelimesine “kahraman, bahadır, batır, yiğit (asker)” (s. 284) anlamları verilirken “möge” kelimesine “pehlivan, güreşçi, mücadeleci, savaşçı” anlamları verilmektedir (s. 299).

⁸ Metin için bk. **Tuvinskie Narodne Skazki**, (hzl. Z. B. Samdan), Novosibirsk 1994, 50-225.

⁹ Zikredilen varyantın neşri için bk. **Tıva Maadrlıg Tooldar**, 1. c., (hzl. S. M. Orus-ool), Kızıl 1990, 13-100. Metnin farklı tarihlerdeki diğer bazı neşirleri hakkında aynı eserin 269. sayfasına bakınız.

KAYNAKLAR

Aça, Mehmet, 1999, “Tuva Türklerinin Destancılık Geleneği Hakkında Birkaç Söz”, *Türk Kültürü*, 434, Haziran 1999, 53-57.

_____, 2000, “Köne Epos (Arkaik Destan) Kavramı ve Türk Halk Hikâyelerindeki “Âşıklara Mahsus Evlilik” Konusunun Kaynaklarından “Alplara Mahsus Evlilik”, *Milli Folklor*, 6 (47), Güz 2000, 11-21.

_____, 2002a, “Tıva Türklerinin Alkışları (Algış-Yörel) Üzerine Notlar”, *Milli Folklor*, 7(56), Kış 2002, 166-178.

_____, 2002b, “Şor Türkleri ve Sözlü Edebiyatı”, *Türkler*, 20. c., Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 760-771.

_____, 2004a, “Tıva ve Şor Türklerinin Destanlarında Ölüm”, *Uluslararası Türk Kültüründe Ölüm Sempozyumu, 25-26 Kasım 2004 (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi)*. (Yayımlanmamış bildiri)

_____, 2004b, “Tıvalı Destancıların Bazı Kalıplaşmış İfadeleri Üzerine”, *Prof. Dr. Abdurrahman Güzel’e Armağan*, Ankara, Gazi Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, 95-107.

_____, 2005a, “Tıva Türklerinin Ölüm ve Defin Sonrası “Destan Anlatırma” Geleneğinden Türkiye Türklerinin Ölüm ve Defin Sonrası Bazı İnanış ve Uygulamalarına”, *Tıka I. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*, Simferepol, 227-233.

_____, 2005b, “Tıva ve Kazak Halk Anlatılarında Hediye/Hediyeleşme”, *Uluslararası Türk Kültüründe Hediye Sempozyumu 16-17 Kasım 2005 (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi)*. (Yayımlanmamış bildiri)

_____, 2006, “Tıva Masal Dünyasından Bir Örnek: Adıg Oglu İyğalak-Kara Möge”, *Prof. Dr. Saim Sakaoğlu’na Armağan*, Konya-Haarlem, Kömen Yayınları, 365-369.

Baskakov, N. A.-A. İ. İnkijekova-Grekul, 1953, *Hakassko-Russkiy Slovar*, Moskva.

Bayhocoev, S. -vd, 1973, *Kırgız Elinin Oozeiki Çıgarmacılık Tarihinin Oçerki*, Frunze, İlim Basması.

Demir-Şilgi Attıg Tevene-Möge. *Tıva Tooldar*, (hzl. O. K. Ç. Darıma), Kızıl 1972.

Direnkova, (N. P.), 1940, *Şorskiy Folklor*, Moskva-Leningrad.

Ergun, Metin, 1993, “Hakas Haycıları ve Haycılık Sanatı”, *Milli Folklor*, 3 (19), 23-26.

_____, 1996, “Hakas Haycıları”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 1, 121-129.

_____, 1997, Altay Türkleri’nin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş, Konya, Cemre.

_____, 2006, *Şor Kahramanlık Destanları*, Ankara, Akçağ Yayınları

_____-Mehmet Aça, 2004, *Tıva Kahramanlık Destanları-I*, Ankara, Akçağ Yayınları.

_____-Mehmet Aça, 2005, *Tıva Kahramanlık Destanları-II*, Ankara, Akçağ Yayınları.

Grebnev, L. V., 1960, *Tuvinskiy Geroişeskiy Epos*, Kızıl.

Kalzan, A. K.-vd., 1964, *Tıva Literatürü. Dopçu Töögüzü*, Kızıl.

Kuular, D. S., 1976, “Tooldar”, *Tıva Ulustuñ Aas Çoğaalı*, Kızıl, 44-65.

Mahmut, Nedret-Enver Mahmut, 1988, *Bozciğit Dobruca Tatar Masalları*, 1. c., Bucureşti.

Maynogaşeva, V. E. - A. G. Kızlasova, 1990, *Hakas Literatürü*, 1990.

Puhov, İ. V., 1973, “Altayskiy Narodny Geroişeskiy Epos”, *Maaday Kara, Altayskiy Geroişeskiy Epos*, Moskva, 8-60.

Samdan, Z. B., (1994), “Mir Tuvinskoy Skazki”, *Tuvinskie Narodne Skazki*, Novosibirsk, 10-34.

Sarıpbekov, R., 1995, “Almambet”, *Manas Entsiklopediya*, 1. c., Bişkek, 80-83.

Surazakov, (S. S.), 1985, *Altayskiy Geroişeskiy Epos*, Moskva.

Taube, (Erika), 1994, *Skazki i Predeniye Altayskih Twintsev*, Moskva.

Tıva Literatürü. Dopçu Töögüzü, (hzl. A. K. Kalzan-vd.) Kızıl 1964.

Tıva Maadrlıg Tooldar, 1. c., (hzl. S. M. Orus-ool), Kızıl 1990.

Toguy-ool, A. S., 1953, “Opıt İssledevoniya Tuvinskogo Stihoslojeniya”, *Uçene Zapiski TNIIYALI*, I, Kızıl 1953.

Tuvinskie Narodne Skazki, (hzl. Z. B. Samdan), Novosibirsk 1994.

Tuvinskogo-Russkiy Slovar, (hzl. H. S. Aldın-ool-vd.), Moskva 1968.

Vçeraşnyaya, (İ.), 1953, “Tuvinskie Narodne Skazki”, *Uçene Zapiski TNIIYALI*, III, Kızıl, 136-147.

Yudahin, (K. K.), 1994, *Kırgız Sözlüğü*, 1. c., (çev. Abdullah Taymas), 3. b., Ankara, Türk Dil Kurumu.